

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 6

ЧИРВА Ю.І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

БЕРЛІНСЬКІ КРИЗИ 1948-1949 рр. і 1961 р.: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

«Холодна війна», яка протягом майже всієї другої половини ХХ ст. визначала характер міжнародних відносин, ще й досі привертає до себе увагу дослідників. Глобальне протистояння двох суспільно-політичних систем призводило до активного протиборства Сходу і Заходу в різноманітних сферах – економічній, зовнішньополітичній, науковій, ідеологічній. Проте найбільш небезпечним для людства було їх військово-політичне суперництво, яке в ряді регіонів вилилося в збройні конфлікти і війни. Так було в Кореї, у В'єтнамі, на Близькому Сході. Заручником імперських амбіцій Москви і Вашингтона стали у зазначений період і деякі європейські країни. Зокрема, двічі – у 1948-1949 рр. і у 1961 р.- різко загострювалась ситуація навколо Берліна. Обидві кризи вже в ході їх розвитку не сприймалися світовою громадськістю як суто локальні конфлікти, адже кожна з них могла за певних умов стати детонатором широкомасштабної війни. Метою нашої роботи є визначення спільного і специфічного у розгортанні берлінських подій кінця 1940-х і початку 1960-х рр. Статус Берліна розглядався союзниками по антифашистській коаліції на завершальному етапі війни в контексті розбудови повоєнної Німеччини. В спільній заяві керівників делегацій країн-учасниць Ялтинської конференції місто згадується як місце дислокації Союзної Контрольної Комісії, що повинна складатися з Головнокомандувачів трьох держав – СРСР, США і Великої Британії [9, 216]. Пізніше склад зазначеної Комісії поповниться і французьким представником.

Визначений в Ялті і підтверджений у Потсдамі поділ Німеччини на окупаційні зони формально поставив Берлін під контроль радянської адміністрації. Проте, враховуючи політичне значення німецької столиці, необхідність постійної координації зусиль окупаційних властей та факт перебування в місті Контрольної Комісії, Москва дала згоду на адміністративний поділ Бер-

ліна на чотири сектори. Однак, принаймні в перші повоєнні місяці, місто сприймалося переможцями як єдиний господарський організм, що дало змогу навіть сформувати загальноміський магістрат. Берлінські питання протягом 1945 – 1947 рр. постійно перебували в порядку денному сесій Ради Міністрів Закордонних Справ (РМЗС).

В подальшому реалії «холодної війни» унеможливили проведення в окупаційних зонах Німеччини єдиної скоординованої політики. Західні держави, не бажаючи допустити поширення комунізму в німецьких землях, вже влітку 1946 р. взяли курс на формування підвалин державності в контрольованих ними регіонах. Так, 12 липня 1946 р. на Паризькій сесії РМЗС було проголошено про наміри США і Великої Британії об'єднати свої окупаційні зони і створити те, що згодом назвуть Бізонією [5,80]. В ході Лондонської сесії РМЗС (25 листопада – 15 грудня 1947 р.) принципову згоду на об'єднання французької окупаційної зони з англо-американською і створення тим Тризонії дав Париж.

Дипломатичні демарші Кремля, в тому числі і проект укладення строком на 50 років Договору про демілітаризацію Німеччини, мало вплинули на характер німецької політики Вашингтона. З ініціативи Г.Трумена у лютому – березні і квітні – червні 1948 р. в Лондоні відбулася нарада за участю представників США, Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Її метою було узгодження позицій західних держав у німецькому питанні. Симптоматично, що Радянський Союз не отримав запрошення до британської столиці. Об'єктивно нарада розвіяла будь-які ілюзії щодо можливості будівництва у найближчій перспективі об'єднаної Німеччини.

В сучасній історичній науці відсутня єдина точка зору щодо стратегічних планів Й.Сталіна у здійсненні німецької політики. На думку одних істориків (О.Ватлін, О.Філітов), кінцевою метою радянського лідера було прагнення підкорити всю Німеччину, а встановлення соціалістичного ладу в її східній частині – першим кроком на вказаному шляху. Останній із згаданих дослідників, говорячи про кардинальну зміну кремлівської політики в німецьких землях після завершення війни, вказує: «Акцент переносився із союзницького співробітництва... на форсування

таких специфічних форм антифашистських перетворень у власній зоні, які не могли знайти розуміння і підтримки з боку західних союзників» [12, 229-230]. Інші дослідники переконані в тому, що головним пріоритетом зовнішньої політики Радянського Союзу було не поширення «пролетарської революції», а найбільш ефективного забезпечення інтересів власної країни. Тому єдина, але нейтральна Німеччина була для Москви більш бажаною, ніж соціалістична НДР. До зазначеного табору істориків можна віднести В.Волкова, І.Максимичева, Ф.Новік [10, 49-50]. Аналогічних висновків дійшов і німецький дослідник В.Лот, чия праця із зазначеної проблеми має назву «Немила дитина Сталіна. Чому Москва не бажала НДР» [7,347].

В будь-якому випадку, «холодна війна» зробила реалізацію рішень Ялти і Потсдама щодо розбудови єдиної демократичної Німеччини неможливою. Характерно, що деякі німецькі політики чудово розуміли реальність розколу країни і намагалися в міру своїх можливостей його уникнути. 6 червня 1947р. в Мюнхені зібралися глави німецьких земель. Вони вирішили відігравати колективну роль «опікунів німецького народу» до скликання загальнонаціонального органу влади. Однак з самого початку було незрозумілим, чи прибудуть керівники земель радянської зони окупації. Коли останні все ж з'явилися на форумі, то порядок денний засідання вже був визначений. Західні німці пропонували обговорити лише питання економічного характеру. Всі спроби їх східних співвітчизників привернути увагу до проблем єдності Німеччини виявилися марними і делегація радянської окупаційної зони залишила Мюнхен [7, 306-307].

За часом зазначена подія співпала з виступом в Гарвардському університеті Дж. Маршалла, в якому державний секретар США окреслив основні напрямки подолання господарської кризи в Європі. Він зазначив, що адміністрація Г.Трумена готова профінансувати програму економічної відбудови континенту, якщо така буде подана європейцями. Міністр закордонних справ Великої Британії Е.Бевін та його французький колега Ж.Бідо приступили до складення відповідного проекту.

Радянський Союз, а за ним і підконтрольні йому режими відмовилися від «плану Маршалла», вбачаючи в ньому прагнення Вашингтона економічно закабалити Європу. Західні ж зони

Німеччини, а потім і утворена ФРН до 1952 р. отримали в цілому приблизно 1,7 млрд. дол. на відбудову господарства і на 500 млн. дол. продовольства [7, 307]. Попередньою обов'язковою умовою одержання американської допомоги було оздоровлення німецької грошової системи, адже рейхсмарка на той час фактично припинила відігравати роль платіжного засобу.

Грошова реформа 18 червня 1948 р. в західних зонах передбачала запровадження нових грошових знаків і їх подальше (з 23 червня) поширення в Західному Берліні, хоча формально останній перебував в центрі радянської зони окупації. Білим домом бралось до уваги те, що західні сектори німецької столиці мали спільні з Тризонією фінансово-економічні умови, джерела постачання і транспортні комунікації. Зазначені заходи викликали наплив до радянської зони знецінених грошових знаків, які продовжували обертатися у Східній Німеччині. Це призвело до загрози економічного хаосу в радянській зоні окупації і Москва зреагувала напрочуд швидко і різко.

24 червня Радянський Союз запровадив заборону на рух і перевезення товарів із західних зон до східної. Водночас були припинені і поставки з радянської окупаційної зони в Західний Берлін. В таких умовах західна частина міста опинилася відрізаною від джерел постачання як зі сходу, так і суходолом із заходу Німеччини. Ситуація, що склалася, відома в історичній літературі під назвою «блокади Західного Берліна» або «першої берлінської кризи». По суті, мова йшла про спробу радянського керівництва шляхом використання економічного шантажу змусити західні держави залишити свої сектори німецької столиці. Загроза голоду і паливного дефіциту стала реальною для сотень тисяч німців та дислокованих в Берліні американських, британських і французьких військових.

Проте вихід із безнадійного, на перший погляд, становища був знайдений. З ініціативи американського військового губернатора Л.Клея між західними окупаційними зонами і Західним Берліном почав діяти «повітряний міст», яким силами військово-транспортної авіації до міста стали доставляти все необхідне для забезпечення його життєдіяльності. За 11 місяців блокади літаки здійснили 195 тисяч рейсів і перевезли блокованим берлінцям 1,5 млн. тонн продовольства, вугілля, будівельних матеріалів.

Кожні дві – три хвилини на трьох західноберлінських аеродромах приземлялися транспортні літаки, що рухалися по одному з трьох повітряних коридорів завширшки в 30 км [7, 309-310].

Нормальне і стабільне функціонування «повітряного мосту» обійшлося американським і англійським платникам податків в 200 млн. дол. [6,59].

В радянській історичній науці відповідальність за блокування західної частини Берліна радянськими властями однозначно покладалася на політичне керівництво Заходу. В офіційній «Історії зовнішньої політики СРСР. 1917-1975» підкреслювалось: «Жорсткий контроль на комунікаціях між Берліном і західними зонами окупації був необхідним заходом у відповідь на підривні акції трьох держав. За західними секторами Берліна зберігалася можливість для підтримки нормальних зв'язків, в тому числі економічних, з рештою території Східної Німеччини. Однак три держави в провокаційних цілях пішли на встановлення самоблокади Західного Берліна» [2,83].

Зазначене твердження є хрестоматійним прикладом домінування ідеологічних установок над історичною правдою. Не знімаючи долі відповідальності за блокаду міста з американського і британського керівництва, які свідомо йшли на загострення відносин з СРСР, слід все ж констатувати, що перша берлінська криза виявилася результатом зовнішньополітичної стратегії Кремля у німецькому питанні. Саме такої точки зору сьогодні дотримуються не лише західні, але й вітчизняні дослідники [5,84]. Характерним у зазначеному плані є хоча б той факт, що на поширення нової марки в Західному Берліні колишні союзники СРСР по антифашистській коаліції пішли тільки після заяви радянського представника в Союзній Контрольній Раді маршала В.Соколовського про запровадження в підконтрольних Москві німецьких землях східнонімецької грошової одиниці. Та й сама грошова реформа в західних зонах окупації не була для радянського керівництва несподіванкою. Адже ще 20 січня 1948 р. генералом Л.Клеєм була зроблена пропозиція радянській стороні підключитися до процесу підготовки реформи з тим, щоб нова марка стала платіжним засобом у всій Німеччині. Реакція Москви була однозначно негативною [1,70].

На наш погляд, в основі розпочатої Кремлем у червні 1948 р. блокади Західного Берліна лежала не стурбованість радянських керівників економічним становищем Східної Німеччи-

ни, а військово-політичні інтереси. Інакше, як можна логічно пояснити наполегливість Й.Сталіна продовжувати блокаду навіть після того, коли остаточно з'ясувалось, що берлінці західних секторів міста будуть забезпечені всім необхідним?

Вбачаємо доречним підкреслити, що розгортання першої берлінської кризи відбувалося в умовах монополії США на ядерну зброю. Проте одноосібне володіння нею не було в перші повоєнні роки самодостатнім фактом. Можна погодитися з російським дослідником О.Філітовим, який, маючи на увазі період 1945-1947 рр., вказує: «Фактично розвиток потенціалу атомних бомб і засобів їх доставки відбувався в США доволі повільно; реальна потужність «авіаційного меча» сильно відставала від амбіційних планів нищівного першого удару по СРСР» [12,237].

Ситуація докорінно змінилася у 1948 р., коли військово-технічна перевага США в їх глобальному протистоянні з Радянським Союзом, була вже безсумнівною. Логічно, що Кремль був зацікавлений у з'ясуванні планів свого потенційного противника. Відповідь могла дати блокада Західного Берліна. На думку сталінського керівництва, якщо Вашингтон та його союзники готуються до масштабної війни, то чи навряд їх буде турбувати доля мешканців та військових гарнізонів міста. Функціонування ж «повітряного мосту» стало надійною запорукою того, що такої війни найближчим часом не буде. Саме така логіка пояснює, чому радянські власті в Німеччині не вдалися до заходів щодо припинення контрабанди продовольства із Східного Берліна до його західної частини або використання радіоперешкод у повітряному просторі, що ускладнило б авіаперельоти.

Пік берлінської кризи припав на період з 24 червня по 30 серпня 1948 р. Після переговорів чотирьох послів в Москві була досягнута часткова угода про заходи з урегулювання ситуації. І хоча вона не була виконана, стало ясным, що сторони не прагнуть до ескалації напруги. Конфронтація навколо Берліна розгорталася по низхідній до 12 травня 1949 р. Саме того дня Кремль скасував усі обмеження на транспортування вантажів із заходу і ситуація остаточно нормалізувалася.

Блокада Західного Берліна мала наслідком інтенсифікацію державотворчих процесів в Тризонії, які врешті-решт і привели до утворення ФРН. Використання сталінським керівництвом

надзвичайних заходів у розв'язанні німецького питання завдало серйозного удару по міжнародному престижу СРСР, принаймні в очах західної громадськості. Характерно, що історики радянської доби, виходячи з виключно пропагандистських міркувань, покладали відповідальність за виникнення і розвиток першої берлінської кризи на своїх ідеологічних супротивників.

Вихід же з берлінської кризи представлявся кремлівськими ідеологами як вимушений під тиском світової «прогресивної громадськості» крок Вашингтона та його союзників [3, 114].

Протягом 1950-х рр. в німецьких землях тривали процеси становлення двох німецьких держав. Якщо зазначений час був для ФРН періодом становлення парламентаризму і економічної стабільності, то комуністичному керівництву НДР довелося зіткнутися з низкою складних проблем. Події серпня 1953 р., коли на вулиці німецьких міст вийшли під антиурядовими гаслами сотні тисяч громадян Східної Німеччини, були свідченням невдоволення населення перспективами соціалістичного будівництва. Лише шляхом використання силових методів і ціною суттєвих соціальних поступок Москві й лідерам СЄПН вдалося стабілізувати ситуацію. Німецьке питання продовжувало залишатися свого роду «барометром» «холодної війни». Дипломатичні відносини між ФРН і НДР були відсутніми. Західнонімецький уряд К.Аденауера не визнавав нових східних кордонів Німеччини і діяв на європейському континенті з позицій реваншу. Не був достатньою мірою з'ясований і статус Західного Берліна. Саме в таких умовах і відбулося розгортання «другої берлінської кризи».

В історичній літературі набула поширення думка, відповідно до якої нова конфронтація навколо західної частини міста датується 1958-1961 рр.[5, 93]. 27 листопада 1958 р. керівництво СРСР надіслало ноти урядам США, Великої Британії, Франції, ФРН і НДР, в яких містилася пропозиція про перетворення Західного Берліна на «мілітаризоване вільне місто» [3, 494]. На роздум західним урядам надавалося лише шість місяців, після чого контроль над комунікаціями між ФРН і Західним Берліном повинен повністю перейти до НДР. В разі спроби силового прориву з боку західних держав, як зазначалося в документі, їм дадуть відсіч розташовані на території НДР радянські війська [5, 93]. Таким чином, зазначена ініціатива Кремля дійсно загостри-

ла ситуацію навколо Берліна. Проте, якщо брати до уваги будівництво Берлінської стіни як апогею розгортання «другої берлінської кризи», то чи навряд між подіями листопада 1958 р. і серпня 1961 р. можна відстежити безпосередню причинність. Адже вже у першій половині 1959 р. Радянський Союз відмовився від шестимісячного терміну розв'язання берлінської проблеми і взяв участь у Женевській нараді міністрів закордонних справ чотирьох держав. Остання відбулася у травні – серпні 1959 р. за участю двох німецьких держав. І, незважаючи на відсутність конкретних результатів, Женевська нарада значною мірою розрядила ситуацію.

Проте відкритість Західного Берліна для німців НДР не могла не турбувати як В.Ульбріхта, так і М.Хрущова. Користуючись «прозорістю» кордонів між двома частинами міста, до 1961 р. з НДР до ФРН виїхало 2,686 млн. чол. [7, 354]. Особливо небезпечним для керівництва СЄПН було те, що країну залишали висококваліфіковані кадри – лікарі, інженери, діячі науки і культури. Крім того, як і в інших соціалістичних державах, в НДР існували низькі роздрібні ціни на основні продовольчі товари. Цим користалися і мешканці Західного Берліна. Оскільки такі ціни утримувалися за рахунок субсидій з державного бюджету, то економіка НДР зазнавала великих збитків. За підрахунками економістів, загальні втрати східнонімецької держави від відкритості кордонів складали до 15 млрд. марок щорічно [4, 189].

Вперше питання про необхідність закриття кордонів між східною і західною частинами Великого Берліна було порушено главою НДР В.Ульбріхтом на Варшавській нараді лідерів країн – членів ОВД у березні 1961 р. Проте тоді такий крок було визнано передчасним [7, 355]. Ситуація докорінно змінилася після Віденської зустрічі президента США Дж.Кеннеді і радянського лідера М.Хрущова (3-4 червня 1961 р.), де сторони не змогли знайти компромісу щодо перспектив розв'язання проблеми Західного Берліна.

В ніч на 13 серпня 1961 р. силами поліції і армії НДР вздовж кордонів західної частини Берліна, але з боку і по території його східної частини, була збудована стіна висотою від 2 до 27 м. Доступ до Західного Берліна був дозволений виключно через контрольовано-пропускні пункти, і вільне сполучення між двома частинами міста стало відтоді неможливим. З точки зору

норм міжнародного права західні держави не могли мати будь-яких претензій до СРСР, оскільки зазначена акція здійснювалася Москвою в межах власної «зони впливу». Спроби частини американського керівництва вдатися до використання сили в Берліні не отримали належної підтримки від адміністрації президента США. Дж.Кеннеді був змушений в тих умовах враховувати небажання європейців ставати заручниками ядерних амбіцій Пентагону, і тому військово-політична конфронтація між СРСР і США звелася до кількогодинного протистояння радянських і американських танків на Фрідріхштрассе 25 жовтня 1961 р. Надвечір того ж дня бойові машини були повернуті до місць постійної дислокації.

В цілому ж «друга берлінська криза», що тривала, на наш погляд, з 13 серпня по 25 жовтня 1961 р., була породженням фронтального загострення «холодної війни», піком якого стала Карибська криза 1962 р.

Таким чином, обидві берлінські кризи, попри їх специфічність (різна тривалість в часі, різні міжнародні умови розгортання, різний склад учасників), були явищами однопланового характеру. Кожен з конфліктів можна сприймати як результат односторонньої спроби Кремля радикально розв'язати берлінську проблему і відповідної різкої реакції на це західних урядів. І в 1948-1949 рр. і в 1961 р. конфронтація навколо Західного Берліна розвивалися по схожому сценарію: наявність несприятливої для радянського керівництва ситуації в Берліні – прийняття нестандартного і, головне, малоочікуваного рішення в Кремлі – загострення військово-політичного протистояння СРСР і США в Німеччині – поступове зниження ризику початку нової війни – пошук шляхів виходу із кризи. На жаль, кожна з берлінських криз не тільки не сприяла, але і значною мірою віддаляла той день, коли німці нарешті отримали можливість жити в межах єдиної країни.

Література

1. Бейли Дж., Кондрашев С., Мерфи Д. Поле битвы – Берлин.- М.: Эксмо, 2002. - 544 с.
2. История внешней политики СССР. 1917 – 1975: В 2 т. / Под ред. А.А.Громько, Б.Н.Пономарева.- М.: Наука, 1976.- Т.2. 1945 – 1975.- 672 с.

3. История дипломатии: В 5 т. / Под ред. А.А.Громыко и др.- М.: Изд-ство полит. лит-ры, 1974.- Т.5.- 752 с.
4. Медведев Р.А. Н.С.Хрущев: Политическая биография.- М.: Книга, 1990.- 268 с.
5. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-ті роки): Підручник / В.А.Манжола, М.М.Білоусов, Л.Ф.Гайдуков.- К.: Либідь, 1999.- 558 с.
6. Павлов Н.В. История современной Германии, 1945 -2005: Курс лекций.- М.: Астрель; АСТ, 2006.- 510 с.
7. Патрушев А.И. Германия в XX веке: Учеб. пособие.- М.: Дрофа, 2004.- 432 с.
8. Системная история международных отношений: В 2 т. / Под ред. А.Д.Богатурова.- М.: Культурная революция, 2006.- Т.2. События 1945-2003 годов.- 720 с.
9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945: В 6 т. / Под ред. А.А.Громыко и др. - М.: Изд-во полит. лит-ры, 1984.- Т.4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.).- 302 с.
10. Тимошенкова Е.П. Послевоенная Германия в советской политике (1945-1955 годы): взгляд российских и германских историков // Новая и новейшая история.- 2006.- №6.- С.46-55
11. Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии.- М.: АСТ, 2002.- 472 с.
12. Филитов А.М. СССР и германский вопрос: поворотные пункты (1941-1961 гг.) // Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей / Под ред. Н.И.Егорова, А.О.Чубарьяна. - М.: ОЛМА-Пресс, 2003.- С.223-256.